

Proměny venkova

21.července 2008 Jan Spousta

Co je to venkov? Zatímco v některých cizích jazycích odpovídající slovo svými kořeny a konotacemi zdůrazňuje spíše krajinu, rovinatý prostor vhodný k zemědělství – například anglické *landscape* či francouzské *campagne* – má naše české slovo původní význam „vně“, rozumí se před hradbami, mimo město. Oba aspekty jsou pro sociologickou definici venkova podstatné: venkov se definuje jako zemědělská, rurální oblast mimo dosah větších měst, oblast obydlená poměrně řídko, avšak na druhou stranu hustěji než pustina zemědělsky již téměř nevyužitelných hor, pouští či močálů.

Z toho vyplývá, že venkované jsou vždy zároveň vesničané či obyvatelé samot a téměř vždy zemědělci. Na rozdíl od města zde žije méně vzdělanců a obchodníků a neexistuje větší průmysl. Venkov je proto také konzervativnější: nové myšlenky se obvykle prosadí dříve ve městě a větší intelektuální, finanční i mocenský potenciál měst odsouvá venkov na druhou kolej v tom, co označujeme – ať už s pýchou, či s hrůzou – slovem pokrok.

Chceme-li uvažovat o duchovních a kulturních perspektivách venkova, mohlo by toto konstatování ihned znamenat konec přemýšlení: venkov je zkrátka duchovní úhor, v nejlepším případě skanzen minulosti a místo, odkud nadaní a činorodí lidé obvykle odcházejí do města, aby po jedné dvou generacích ztratili jakoukoli vazbu ke svým venkovským kořenům. Není snad šťastné začínat úvahu takovým zdrcujícím odsudkem. Avšak vzhledem k tomu, že venkov se právě v naší národní tradici tak často a tak intenzivně idealizoval jako sídlo údajně klíčových duchovních a kulturních hodnot, bude lépe začít zcela realisticky.

Proč k této idealizaci docházelo? První příčina je dobře známa. Intelektuálové, kteří na přelomu osmnáctého a devatenáctého století zahájili projekt českého národního obrození, spatřovali v zemědělcích, kteří si na rozdíl od němčících měst zachovali český jazyk, přirozené jádro českého národa. Historik Miroslav Hroch v této souvislosti uvádí například Jungmanna, který „spatřoval základní hodnotu rolnictva právě v jeho češtví: je jádrem národa, který nemůže existovat bez lidu, ale může se obejít bez šlechty. Druhou stránkou tohoto pohledu ovšem bylo, že nově motivoval idealizaci venkova a jeho obyvatel. Jestliže totiž byl národ tehdy stále jen ideální projekcí, vizí do budoucna, potom také rolníci jako jádro budovaného národa museli být stylizováni, aby je bylo možno do této ideální vize zahrnout. (...) ‚Chaloupka‘ se mohla stát metaforou českosti jen proto, že vlastenci sami, i když pocházeli spíše z městských domků, ji přijali za hrdý symbol svého plebejského původu.“ (Miroslav Hroch, *Na prahu národní existence*, Praha 1999, s. 256) Třeba dodat, že sami venkované většinou o vznešené úloze, kterou jim národní obrození přidělilo, ještě dlouho do devatenáctého století mnoho netušili. Svůj rodný jazyk používali bez jakýchkoli kulturních ambicí, své kroje nosili bez vlasteneckých pohnutek a svými písněmi vyjadřovali sice všechno možné, ale žádný politický program.

Idealizace venkova jako taková ovšem není nic specificky českého. Celoevropskou příčinou idealizace venkova je romantické cítění vznikající na pozadí novověké urbanizace, komercializace a industrializace. Třebaže například bible ve starověku může použít pro znázornění ráje jak obraz „venkovský“ (zahradu Eden), tak „městský“ (nový Jeruzalém), novověk postupně stále více zdůrazňuje a idealizuje venkovský klid a krásu přírody oproti špíně a zkaženosti měst. Lze to vysledovat na výtvarném umění. Zatímco se neustále vrací téma rajské zahrady – především nostalgicky, jako vize oné pradávnejší rajské zahrady nevinnosti a krásy, z níž bylo lidstvo v osobě Adama a Evy vyhnáno – je téma nového Jeruzaléma až na pár výjimek, jako je Zurbaránovo Vidění sv. Petra Nolasca (1629, galerie Prado v Madridu), v novověkém evropském malířství prakticky nepřítomno.

Pojetí a příčiny venkovského ideálu se ovšem vyvíjejí. Aristokratická bukolická idyla osmnáctého století vnášela prvek volnosti do životů dvořanů přespříliš spoutaných konvencemi. Romantický venkov devatenáctého století odpovídá na úzkost z rodící se masové společnosti, ze společnosti ženoucí se za ziskem bez ohledů na lidi i na přírodu. A konečně turistická, trampská a rekreační

mentalita dvacátého století je hnána touhou po změně, kontaktu s přírodou a odpočinku – třeba i odpočinku fyzickou činností, což je věc do té doby nevídaná. Ať se však ve venkovských kulisách prochází šlechtic převlečený za pastýře, obrozenec pátrající po folklóru anebo rekreatant vyrážející s plavkami k vodě, vždy je třeba klást důraz na slovo „kulisy“. Venkov není důležitý ani tak ve své reálné venkovskosti, takový, jaký skutečně je, ale slouží spíše jako jeviště pro jistou část městského života, kterou je lépe konat ve volné krajině, mimo dosah města. Jako každé divadlo, i toto nejlépe funguje tehdy, když si aktéři a diváci v jedné osobě nejméně uvědomují přítomnost divadelní iluze. Přemýšlíme-li však o venkově vážněji, neměli bychom si zakrývat, že mnohé z toho, co o venkově řekli a říkají městští intelektuálové, ve skutečnosti není o obyčejném venkově páchnoucím hnojem a potem, ale o jimi inscenované venkovské extenzi města.

Jak obrozená, tak romantická idealizace venkova se projevuje i v tom, jak bývá venkov interpretován politicky, kulturně a nábožensky. Je-li venkov skutečně bytostně konzervativní, ba zpátečnický, protože je izolovaný a disponuje menšími intelektuálními zdroji, dělají jeho idealizátoři často z nouze ctnost. Politici s venkovskou voličskou základnou – od našich lidovců až po George W. Bushe – mají zajisté důvod velebit venkovany jako nositele zdravého politického citění; ale je možné této tezi věřit poté, co člověk pozná žabomyší povahu vesnické politiky na vlastní kůži? Statkáři demonstrující za větší zemědělské dotace hájí svoje požadavky tím, že jejich práce údajně pomáhá udržet krásnou kulturní krajinu, která by jinak zarostla hloží; ale jsou jejich obří rezavé zásobníky, rámusící traktory a páchnoucí silážní jámy skutečně o tolik krásnější než prales, který by zde mohl opět vyrůst? Katolická církev si chválí své konzervativně věřící venkovany, kteří nadále drží staleté tradice; ale chtěl Ježíš i onu směs pověry a zbožného pokrytectví, která tradiční křesťanství tak často provází?

Samozřejmě že na venkově žije množství lidí s pozoruhodnou mravní integritou a nečekanou politickou prozíravostí – ne nadarmo měli komunisté i nacisté právě s ovládnutím, zglajchšaltováním a ideologickým znásilněním venkova na mnoha místech nesmírné potíže. Že ve venkovské krajině snadno najdeme výhledy, nad kterými se tají dech – dodnes zde malíři nepřestávají hledat své plenéry. Že pod nánosem zbožných zvyků najdeme právě i na venkově skutečnou ryzost srdce a křesťanského přesvědčení – k něčemu takovému přece není třeba znát poslední díla věhlasných teologů. To všechno je pravda, a důležitá pravda. Nedává nám však oprávnění ji zobecnit na celý venkov bez rozlišování.

Sociální situace venkova se v naší době rychle mění. Zatímco těžiště rekreace se přesunulo dále do exotičtějších destinací, venkov v blízkosti velkých měst se pozvolna proměňuje na sídelní zónu a vrůstá do velkoměstských aglomerací. Venkovské okresy kolem Prahy například v posledním desetiletí zaznamenaly neuvěřitelně rychlý růst obyvatelstva a prosperity. Ještě v osmdesátých letech na hranici Prahy hned za Bílou Horou začínala pole a venkovské prostředí; dnes se desítky kilometrů daleko od Prahy táhnou novostavby domků. Často se kritizuje leckdy podřadná architektonická cena těchto „rozsekaných paneláků“; důležitější je ale jejich krajinný a sociálně topologický vliv: venkov zde přestává být venkovem, město nekontrolovaně bují a rozpíjí se do krajiny. Platí to i sociologicky: v nových domcích sídlí nová třída, podnikatelé, bílé límečky, rozhodně nikoli obyčejní venkované.

Venkov vzdálenější i nadále zůstává venkovem. I on však prochází proměnou. Především pořád pokračuje dlouhodobý trend rostoucí efektivity a stále více průmyslového charakteru zemědělské činnosti. To mimo jiné znamená, že zemědělství vyžaduje stále méně pracovníků a vzhledem k rostoucímu dosahu strojů mu stačí i řidší síť lidských sídel. Proto se na mnoha místech venkov postupně vysídluje, obyvatelstvo stárne a osady se postupně blíží zániku. Jiná je situace tam, kde najdeme drobný průmysl – například potravinářský, strojírenský nebo textilní – a místní „kovozezemědělci“ se pomalu mění v maloměstské dělnictvo a liší se od svých velkoměstských protějšků hlavně nižšími dosahovanými mzdami a menší jistotou zaměstnání.

A další změny souvisí se zmenšujícími se vzdálenostmi. Už nejenom po fyzické stránce jsme si blíže díky přítomnosti automobilů a jiných dopravních prostředků, ale také informačně především díky moderní elektronice. První vlna moderních elektronických médií – film, rozhlas a především televize – působila spíše jednosměrně, tedy od města k venkovu, od vyspělejších částí světa k těm méně

rozvinutým; nyní nastupuje druhá vlna, umožňující obousměrnou komunikaci: internet a mobilní telefonie. Každá nová generace se více a více zapojuje do nadlokální komunikace, nezávislé na našem fyzickém místě v prostoru, a tím i do stále univerzálnější komunikační společnosti. Tak jako mizela místní nářečí a kroje, oslabuje se nyní postupně i sociogeografický charakter místa, odlišující měšťany od venkovanů. Informační blízkost se promítá do rostoucí blízkosti kulturní.

I zde bychom mohli zase naopak hovořit o rezistenci venkova, o vytváření jakési venkovské subkultury, která se sice upíná k univerzálním ikonám z telenovel a jiných zdrojů celebrit, ale která si přesto zachovává i svoji zemitější stránku. Neúspěch některých osvětových aktivit, jako například nedávno kulturní mise několika nadšenců na Broumovsku, je sice na jednu stranu smutný, ale na druhou stranu vypovídá o přetrvávajícím rozdílu mentalit. Mohli bychom mluvit o částečné obnově starých, typicky venkovských hierarchií v některých místech, kde se opět těší náležitě vážnosti pan starosta a pan farář jako názoroví a političtí vůdcové venkova, a vůbec o mnoha dílčích potěšitelných změnách, které leckde buď vracejí venkovu jeho původní tvář, anebo zde vytvářejí cosi sice nového, ale přitom vlastního a patřícího k místu. To všechno nám ale nesmí zastřít celkový obrázek venkova, v němž traktory nahradily koně, v němž stále ubývá vrbců i světlušek, venkova stárnoucího a vylidňujícího se.

Venkov jako celek se postupně mění v „zelenou továrnu“, která časem nejspíš setře poslední rozdíl v životním stylu a hodnotách mezi jejími pracovníky a ostatními pracujícími. Protože to, co dosud tak ostře odlišovalo rolnictvo od zbytku společnosti – geografická vzdálenost a izolovanost, neměnný rytmus přírody rámuující nepředvídané nahodilosti počasí, pevné tradice, obyčej a sociální vazby, kontakt s půdou, rostlinami a zvířaty – to všechno buď mizí, nebo přestává být výsadou venkova. Venkov v původním smyslu slova přestane být svébytnou a svéráznou kulturní a sociální entitou. To neznamena, že by přestal být zajímavý a kulturně plodný – znamená to jen tolik, že charakter zemědělské práce se nebude příliš lišit od charakteru práce například ve stavebnictví, a že i lidé kolem těchto činností si budou podobní.

Původní charakter venkova tedy postupně odumírá. Není to největší katastrofa, jaká nás mohla postihnout, ale není to ani úplně příjemné: nenávratně tak mizí cosi z našich kořenů. Je ovšem otázka, zda tomu lze zabránit a jak. Na účinnost dotací a jiných akcí shora příliš nesázejme; jako u většiny konzervačních programů i tady hrozí, že to, co se nakonec snad podaří zachránit, bude svou podstatou převelice odlišné od toho, do zde bývalo dříve a co jsme se snažili zachovat. Místo venkova bychom nanejvýš mohli vybudovat skanzen, v horším případě indiánskou rezervaci anebo potěmkinovské kulisy určené k odčerpávání peněz ze státního rozpočtu.

Na druhou stranu ale právě toto vyprazdňování a odumírání původního venkova dává i nové šance. Jednou z nich je šance alternativních životních stylů. Na mnoha různých místech se právě na venkově často setkáváme se vzdělanými a činorodými lidmi, kteří se rozhodli zde žít nikoli proto, aby venkovany učili vysoké městské kultuře, ale proto, že se jim líbí blízkost přírody, klidnější prostředí a větší možnost dělat věci po svém. Je to obrovská plejáda sahající od jogínských poustevníků až po jedince, kteří restituovali pole a rozhodli se poctivě navázat na selskou tradici dědů. Nejsou takových lidí ještě desetitisíce a jejich individualismus a originalita jim zabraňuje vytvořit širší hnutí. Ale jejich přítomnost už je na venkově cítit.

A zde můžeme naši úvahu ukončit. Starodávni žneci již nechodí do polí s kosami, děvečky nedojí krávy ve stáji a večer u potoka netlukou slavici. A pomíjí a pomine i mnohé z toho, co ze starých časů venkova ještě zůstává, to poetické a krásné i to smutné a tragické. Ale tím, že se venkov vyprázdní a lidé se i dále budou stěhovat do měst, se zde více otevře prostor potenciální svobody a kreativity, hledačství a nových životních stylů. Často neúspěšných a krátkodechých, někdy i vedoucích k bloudění a ztroskotání, ale vždy majících šanci vytvořit novou krásu, novou poezii a novou tvář lidskosti.

Článek vyšel v časopise Teologie a společnost č. 2/2006.